

О.В.Симоненко

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ЗРУШЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ І ВПЛИВ НА НИХ ПРОВІДНИХ ПОЛІТИКІВ

Актуальність теми дослідження. Вітчизняна політична наука знаходиться на початку освоєння проблематики, що стосується дослідження впливу політичних лідерів на т.зв. модернізаційний процес політичної системи України. Адже цей феномен тісно пов'язаний із поняттям демократії, підвалини якої почали зводитись в Україні не так давно. Безумовно, важливим чинником становлення і розвитку демократичного суспільства в Україні є формування активної, творчої, вільної особистості, здатної діяти самостійно, готової нести відповідальність за результати своєї діяльності, мобілізуючи необхідні ресурси для досягнення поставленої мети. Центральним завданням у будівництві демократичної України є формування нової політичної еліти, вирішення проблеми політичного лідерства, адекватного умовам існування ринку політичної влади, гарантованого мінімуму громадянських прав і свобод.

Демократія зацікавлена в модернізації, а модернізація сучасного суспільства має здійснюватися демократичним шляхом.

Аналізу цієї проблематики присвячено вже чимало праць. Ці процеси досліджували, зокрема, такі українські вчені, як А. Пахарєв, Ф. Рудич, В. Горбатенко, В. Журавський, О. Кучеренко, М. Михальченко, Д. Видрін, Д. Табачник та багато інших дослідників, у працях яких ґрунтовно аналізується розвиток і сучасний стан теорії модернізації, значна увага зосереджується на вітчизняній специфіці модернізації. Доволі актуальним для сучасної політичної науки в Україні є і комплекс теоретичних і прикладних проблем, пов'язаних з особливостями формування, розвитку

та функціонування впливових політичних діячів на вітчизняних теренах. Політична демократія, формуючи умови для реалізації особистістю закладених в ній можливостей, тим самим нарощує потенціал суб'єктивного чинника, від якого залежить успішність соціального прогресу. Політичні лідери конкретизують своєю діяльністю суб'єктивний чинник у політиці.

Підставою для написання статті було також те, що нині чинник політичного лідерства виявляється визначальним у становленні та розвитку політичної системи незалежної України, впливаючи на перебіг різних політичних процесів.

Світове співтовариство схвально сприйняло результати всенародного референдуму 1991 р.: у грудні того ж року незалежність Україні визнали 68 держав. На другий день після референдуму про визнання Української держави оголосили Канада і Польща, 3 грудня — Угорщина, 4 грудня — Латвія і Литва, 5 грудня до них приєдналося відразу п'ять країн — Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія.

За п'ять років незалежності було сформовано усі атрибути державності — від кордонів до політичної системи, створено цілісний державний механізм практично з усіма його складовими. Це означало, що перехідний етап державного самовизначення було подолано. Підтвердженням цього стало прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України.

За 1992–1994 рр. Верховна Рада Україні прийняла до 450 законів. За відсутності цілісної концепції переходу від тоталітарного до демократичного суспільства багато з них виявилися відірваними від життя і не спрацювали. Річ у тім, що на пострадянському просторі (і меншою мірою — в усіх європейських країнах колишнього «соціалістичного табору») склалася унікальна соціально-економічна ситуація, до якої застосувати нагромаджений людством досвід реформ було непросто. Просуватися вперед можна було лише через адаптацію світового досвіду до специфіки України, пристосовуючи законодавство не стільки до тривалої перспективи, скільки до пекучих проблем сьогодення. До того ж, у колишніх союзних республіках радикалізм нового законодавства був тим меншим, чим кращим виглядало поточне становище. Ситуація в Україні була значно кращою, ніж у Росії, особливо щодо продовольчого постачання населення. Відповідно, серед української політичної еліти переважали настрої на користь якомога повільнішого реформування. Небезпека такого підходу виявилася не відразу.

Декларативність деяких законів зумовлювалася незабезпеченістю їх відповідним механізмом впровадження.

За всі роки державної незалежності у нас відбувалися переважно кількісні зміни, створювався лише каркас демократичної влади. Парадокс у тому, що українська демократична форма наповнена невизначеним змістом, який частково складається з пережитків тоталітарно-авторитарного минулого, а частково — з новітніх явищ. Маємо демократичну (за формальними ознаками) владу, яка продукує недемократичну політику. Усунення цього протиріччя у загальному вимірі є основним завданням модернізації нашої політичної системи. Головним суб'єктом модернізаційних змін виступає, безумовно, політична еліта, яка має стати їх ініціатором і організатором. Як влучно зазначив Л. Карсавін, «...немає розвитку без суб'єкта розвитку».

Проблема формування і якісного оновлення політичної еліти особливо важлива для нашого суспільства. Історично склалося так, що Україна століттями входила до складу деспотичних держав, у яких не існувало уявлення про хоч відносну єдність інтересів правлячих класів і решти членів суспільства. Модернізаційні перетворення здійснювалися згори вниз, без зворотних імпульсів. Тому на нашому ґрунті так погано приживалися правові норми, елементи самоврядування і громадянського суспільства.

Склався глибокий культурний, майновий і статусний розрив між вузькою управлінською, культурною елітою і рештою населення. Глибина цього відчуження зумовлювалася тим, що носіями національних традицій були переважно представники простого народу. Що ж до української еліти, то вона часто мала маргінальний характер, була відірвана від власної культури і водночас не завжди могла засвоювати цінності та норми домінуючої культури. Сучасний розвиток, на жаль, не зняв цього протистояння, а поглибив його.

В Україні ще не сформувалася соціальна сила, спроможна очолити процес модернізації. Сучасний підприємницький прошарок становить в основному «буржуазія в першому поколінні». Вона має досить низький рівень культури і освіти, не володіє баченням історичної перспективи, вдається до нецивілізованих методів привласнення матеріальних благ. Своєю поведінкою ця соціальна група дискредитує саму ідею модернізації та непрямо підтримує політичні сили, що виступають з позицій негативного популізму. За твердженням академіка І. Дзюби, «життєздатна еліта формується

в процесі тривалого стабільного розвитку суспільства. У нас же відбувся раптовий викид у псевдоеліту, в якій змішалися осколки радянської партійної номенклатури, найметикованіші «ребята» з пізньокомсомольського табору, політичні кар'єристи-демагоги, сумнівного походження скоробагатки. На «дикому Заході» кажуть, що нувориші дають у першому поколінні політиків, а в третьому — вже й інтелектуалів. Наші ж нувориші — універсали, вони вже в першому поколінні є всім»¹. Домінування такої специфічної еліти, на думку професора Ф. Рудича, зумовлює приватизацію влади. Сутність цього феномена полягає у прагненні владних еліт збільшити владу заради самої влади з тим, щоб використати її для розподілу державних ресурсів, а не для реалізації програм, спрямованих на піднесення рівня життя.

«Сьогодні, коли ми визначаємо загальний напрям змін, які відбуваються в Україні, ми ще не можемо змінити їх головну характеристику — це трансформаційні зміни напівстихійного характеру. Позитивним для цих змін є те, що вони є напівсвідомими і напівцілеспрямованими»².

Суспільні зміни можна розглядати під різними кутами зору: трансформації і модернізації, прогресу і регресу, революції й еволюції і т.д. Найчастіше в сучасній Україні використовуються трансформаційний, модернізаційний і революційний підходи до розгляду суспільних змін. Інколи поняття «трансформація», «модернізація», «революція» використовуються легковажно, без розуміння того, що за тим або іншим терміном, поняттям, категорією стоїть не тільки цілий клас явищ, але й методологічний підхід до практичної політики. Наприклад, у сьогоднішній науковій літературі, політиці більше говорять про Україну, що трансформується. І яка ж специфіка цим вирізняється? Чи є країни, які не трансформуються? Безумовно, ні. Якщо країна перестає трансформуватися, то вона застигає в розвитку і гине. Інша річ, в якому напрямі іде трансформація — прогресу або регресу. Тому в Україні усе частіше використовується модернізаційний підхід до суспільних змін.

Поняття «модернізація» акцентує увагу на аспекті поліпшення, удосконалення соціальних інститутів, суспільних відносин. І тим самим відрізняється від понять «розвиток», «трансформація», «зміна», що є більш нейтральними стосовно динаміки суспільного процесу, його прогресивних тенденцій. Трансформація, зміна, розвиток можуть бути орієнтовані на зміну реалій куди завгодно: уперед, назад, убік, по колу і т.д. Модернізація ж орієнтує сус-

пільство і його структури, сфери на вдосконалення, просування вперед, на розробку й реалізацію нових цілей, завдань, пріоритетів, стратегій. Модернізація — це творчо-перетворююча функція розвитку. Але специфічна: вона постає як засіб оновлення суспільств. Модернізація дійсно є незавершеним проектом, що ніколи не завершується у глобальному вимірі. Суспільство, яке завершило модернізаційний проект, може відправлятися на історичний смітник.

Розгляд модернізаційних спроб України не можна відірвати від ідей трансформації, про які досить часто говорять сьогодні. Тим більше, що починаються спроби застосувати теорію трансформації до України на сучасному етапі. «Модернізаційний підхід висувається на перший план у проведенні різного типу реформ»³.

Фактично вже при Л. Кравчукові зароджувалася і поступово впроваджувалася у політичну практику й суспільну свідомість ідея Президента, функціонально націленого на «коригування дій владних структур». Тобто його положення у системі центральних органів державної влади мислилося як таке, що дозволяло Президенту бути «над» іншими владними структурами і «коригувати» їхні дії. Забігаючи наперед, відзначимо, що даний підхід буде до кінця реалізований під час президенства Л. Кучми. Але зародився він, безумовно, в часи Л. Кравчука.

Так, перший Президент України Л. Кравчук переконував, що в Україні встановилася президентсько-парламентська форма правління. Дисонансом до цього твердження була думка другого Президента — Л. Кучми, що прозвучала згодом: «У нас немає президентсько-парламентської республіки з однієї причини — тому що немає закладених у Конституцію тих важелів і противаг, які б давали можливість існувати дійсно президентсько-парламентській республіці»⁴.

Діяльність урядів В.Фокіна, Л.Кучми, Є.Звягільського варіювалася від пристосування планової економіки до ринкової з повним державним контролем до політики невтручання у ринковий механізм, яка проводилася урядом. І хоча на першому етапі було закладено законодавчу базу для новостворених інститутів ринкової економіки, та все ж досягнення в роздержавленні власності, розвитку малого та середнього бізнесу, реформуванні земельних відносин на селі, формуванні банківської мережі були незначними і відставали від показників більшості країн пострадянського простору.

На іншому етапі (1994–2000 рр.) було розроблено концепцію нового курсу економічного розвитку держави, в результаті реалізації

якої було завершено проміжний етап проведення земельної реформи, що виявилось у зміні форми власності, паюванні землі.

Зусилля всіх урядів були спрямовані на зупинення економічного спаду й недопущення подальшого зниження рівня життя населення, хоча певні зрушення у загальноекономічній ситуації були. В 2000 р. відбувається помітний ріст ВВП та зростають обсяги промислового виробництва. Деякі позитивні зрушення відбулись і у соціальній сфері. Було повністю погашено заборгованість з виплати пенсій і на 50% зменшилася заборгованість по зарплаті. Але проблеми соціального захисту населення залишились актуальними.

Серед осіб, які протягом 1991–2003 рр. призначалися на найбільш впливові посади (прем'єр, віце-прем'єр, секретар Ради Національної Безпеки і Оборони, керівник Адміністрації президента), вихідці зі старої номенклатури становили 73%, а серед осіб, які з 1995 р. займали посади голів обласних державних адміністрацій — майже 80%.

Правляча еліта України, на думку багатьох дослідників, є доволі «закритою» групою. Підраховано, що на кінець 1998 року у восьми урядах України було 284 посади, які обіймали 156 чоловік. Інакше кажучи, зміна урядів не заважає обіймати посаду майже два терміни. При зміні уряду навесні 2001 року дві третини міністрів зберегли свої крісла. Із восьми новопризначених троє входили в уряд увосьме⁵.

Та, мабуть, «закритість» еліти визначається не тільки і навіть не стільки низькою ротацією її складу. Важливим компонентом формування більшої відкритості постають моделі поведінки, взаємозв'язку та консолідації представників еліти. Так, В. Бакіров стверджує, що істотною перешкодою на шляху модернізації політичної системи України є домінування гегемоністської моделі консолідації провідних політичних акторів. Вона здійснюється актором-гегемоном, який контролює стратегічні позиції політичного життя та встановлює власні правила гри⁶. В основу цієї моделі було покладено сильну президентську владу, яка мала стабілізувати суспільство, підготувати економічні реформи, регулювати внутрішньополітичні конфлікти, існувати у новій системі міжнародних відносин. Попри все це, гегемоністська консолідація призвела до приватизації держави, злиття відносин влади і власності. Політична система України, демократична за формою, ще не набула демократичного змісту. Навпаки, демократичні механізми використо-

увалися для обслуговування корпоративних інтересів, перетворення політичних ресурсів на економічні. Оскільки еліту контролює особисто Президент, то її оновлення, а також зміна усталених зразків її поведінки відбуваються зазвичай лише в рік переобрання глави держави.

Така удавана демократія гальмує реальну політичну модернізацію суспільства. Одним із шляхів виходу з цієї ситуації є зміна моделі консолідації еліти. Наповнення демократичної форми демократичним змістом потребує консолідації еліти. Водночас не можна вимагати примусової консолідації під прапором тоталітарної єдності, оскільки це шлях до деградації як еліти, так і суспільства. Стабільний демократичний розвиток можливий лише за умови добровільної консолідації, узгодження позицій і цілей.

В останні роки частка впливових політичних партій і значна кількість національно-демократичних субеліт почали переглядати свою роль у політичному процесі. Стали можливими нові моделі консолідації владних еліт та їх лідерів на базі контролю або консенсусу. Сутність моделі консенсусної консолідації полягає у створенні обмеженого кола привілейованих осіб, які монополізують політичні дивіденди на підставі адміністративно-бюрократичних зв'язків та обмінів ресурсами, але ресурси тут розподіляються відносно справедливо. Консенсусна консолідація еліт ґрунтується на конкуренції за узгодженими правилами. М. Михальченко вважає, що консенсусна консолідація можлива «заради збереження злагодності в суспільстві, реформ і ненасильницької взаємодії груп, які змагаються між собою за владу на основі принципів мирного співіснування»⁷.

Зараз дуже популярною стала ідея створення нового типу консолідації політичних еліт у межах парламентсько-президентського формату. Сенс її — у встановленні ефективного балансу різних інтересів і закріпленні його в правових нормах. Призначення нової моделі консолідації політичних еліт України полягає в недопущенні монопольного захоплення влади будь-якою політичною силою. Нині саме набуття президентських повноважень є умовою захоплення всіх стратегічних позицій в суспільстві. Таким чином ситуація, коли одні сили отримують все, а інші — нічого, стає все більше нерациональною і вже не задовольняє як основних політичних гравців, так і представників фінансових кіл, котрі прагнуть рівномірно розподілу політичних ресурсів.

Тут можна погодитися з О. Морозом, який так міркує про умови створення владної еліти: «Саме система влади формує мотиви,

якими керуються політики, намагаючись нею оволодіти. Не раз у своїх виступах з цього приводу я цитував Л. Кравчука: за сформованої в Україні шляхом надвисокої концентрації повноважень у руках глави держави системи влади, навіть у ангела виростуть роги. Саме зміна цієї системи є необхідною передумовою становлення демократичної політичної еліти України та загалом поступального руху українського суспільства»⁸. Отже, об'єктивною передумовою формування ефективної політичної еліти є рівномірний, збалансований перерозподіл владних повноважень.

Найбільш тривале правління Леоніда Кучми мало своїм наслідком глибоку деформацію суспільно-політичного й економічного облаштування країни. Демократичні і ринкові перетворення, з якими пов'язувалися перспективи подальшого державного розвитку, не дістали необхідного імпульсу з боку влади і, врешті, були згорнуті. Причому згорнуті саме тому, що становили загрозу для правлячої верхівки. Власне з ним закономірно пов'язують інші серйозні хвороби держави і суспільства: пригнічення народної підприємливості й ініціативи, дискредитацію незалежності, марнування безцінного історичного потенціалу нації. Закономірно, що в суспільстві склалася ситуація очікування змін і визріла готовність домагатися їх.

Президентські вибори 2004 року привели не просто до зміни влади. Події, що їх супроводжували, стали чинником переламу у суспільних настроях і формування нової структури політикуму. Фактично вперше виникли реальні умови перетворення демократичних сил на головну рушійну силу національного розвитку. Прихід до влади лідера опозиції детермінував реорганізацію влади і серйозні зміни ролей і перспектив основних політичних гравців.

«Щодо Конституції, то за оцінками зарубіжних і вітчизняних експертів, наша Конституція належить до числа найкращих у Європі. Хоча вона й містить деякі недоліки, однак цілком дозволяє модернізувати державу, забезпечити гарантії основних прав і свобод громадян, а також ефективну діяльність органів влади. Крім того, не варто забувати, що в країні з нестійкою традицією ставлення до права усталеність Основного Закону — це надзвичайно важлива політична й правова цінність. Тому зміни до Конституції України належить вносити дуже обережно й виважено»⁹.

З Конституцією України органічно пов'язуються підготовка і проведення державно-правової реформи. Йдеться про максимальне використання наявного в ній потенціалу. Водночас постає питання, суть якого полягає в необхідності вдосконалення конституцій-

ного фундаменту реформи, що виступає також і як її важлива складова. У цьому контексті на передні рубежі висувається парламентська реформа.

Згідно з концептуальною ідеєю парламентаризму загальнодержавний представницький орган народу будь-якої країни є парламентом тільки за умови, коли він конституційно і фактично володіє комплексом необхідних і важливих прерогатив. До них належать: прийняття законів, прийняття бюджету, парламентський контроль. У разі відсутності у представницького органу народу названих прерогатив, він не є парламентом, незалежно від конституційного найменування, а його роль у державному механізмі стає фіктивною.

Напрошується висновок, що сучасна політична Україна асоціюється в першу чергу зі всевладдям олігархів, які «модернізують» її під свої «дудки». Значною мірою це уявлення відповідає дійсності. Найбільш відомі донецький, дніпропетровський і київський клани. Разом з ними на політику України чинять потужний вплив харківське, запорізьке і ряд інших угруповань. Після парламентських виборів — 2002 політична роль олігархів набула формального втілення. «Донецьк» в особі Віктора Януковича отримав пост прем'єра, «Дніпропетровськ» (Сергій Тігіпко) — керівництво Центробанком, «Київ» (Віктор Медведчук) очолив президентську адміністрацію. Кабінет Януковича сформований за квотним принципом, і в ньому, хай і не ідеальним чином, представлена більшість угруповань. Свою частку олігархічні структури отримують на всіх поверхах влади — центральному, губернаторському і муніципальному, що підтримує їх зацікавленість у збереженні нинішньої системи управління.

Час модернізації українського суспільства на демократичних засадах потребує висококваліфікованих кадрів державної служби, політичних лідерів, керівників нового типу у сфері ділового спілкування, які б відповідали зростим вимогам і відповідно світовим стандартам якості як фундаментальної фахової підготовки, так і високої моральної культури, де б тісно були пов'язані слово — думка — вчинок.

В українському суспільстві на нинішньому етапі формування та становлення демократії шар впливових політиків є складним утворенням, він позначений впливом специфічних історичних і політичних обставин України, стану її суспільних відносин. Україна робить свої кроки до демократії та громадянського суспільства через низку реформ.

Демократизація політичних систем і режимів або, навпаки, їх еволюція у бік авторитаризму чи тоталітаризму зумовлена безпосередньо діяльністю президентів чи кланів, очолюваних ними. Іншими словами, процеси змін, які відбувалися і відбуваються на території України, що сприяють загальній модернізації, були і є досить персоналізованими.

¹ Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2005. — Вип.7. — 476 с.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Кармазіна М. С. Президентство: український варіант. — К., 2007. — 365 с.

⁵ Там само.

⁶ Сучасна українська політика...

⁷ Курас І., Михальченко М. Політичні реформи як гасло і реальність модернізації // Актуальні проблеми внутрішньої політики. — К.: Вид-во НАДУ, 2004. — Вип. 1.

⁸ Кармазіна М. С. Президентство: український варіант. — К., 2007. — 365 с.

⁹ Рудич Ф. М. Випробування асортиментом // Віче. — 2004. — №9.